

Ks. dr Dariusz Dogondke, SBP 128

***CHEREM* – OSTATNIE SŁOWO STAREGO TESTAMENTU**

W chrześcijańskim układzie Biblii ostatnią księgą Starego Testamentu jest Księga proroka Malachiasza¹, która kończy się prorocstwem o Eliaszu²: „Oto Ja pošlę wam proroka Eliasza przed nadejściem dnia Pańskiego, dnia wielkiego i strasznego. I skłoni serce ojców ku synom, a serce synów ku ich ojcom, abym nie przyszedł i nie poraził ziemi [izraelskiej] przekleństwem” (Ml 3,23-24; tekst wg Biblii Tysiąclecia). Ostatnim słowem tego prorocstwa, a także całego Starego Testamentu, jest więc hebrajskie חָרֵם, tłumaczone w tym miejscu zazwyczaj jako „przekleństwo”.

Trzeba przyznać, że takie zakończenie stawia egzegetów, podejmujących się interpretacji ostatniego słowa Starego Testamentu, w dość kłopotliwej sytuacji, a negatywnego wydźwięku hebrajskiego terminu חָרֵם nie łagodzi nawet przekonanie o skuteczności posłannictwa Eliasza, który – w co należy wierzyć – zapobiegnie „porażeniu ziemi przekleństwem”. Zresztą, także w tradycji żydowskiej, w której prorocstwo o powtórным przyjściu Eliasza nigdy nie stanowiło ostatniego słowa Biblii, dostrzega się wagę tego problemu. Znajdujące się bowiem w zakończeniu Księgi Dwunastu Proroków słowo חָרֵם, w negatywnym rozumieniu, kładzie się cieniem na całość prorockiego przesła-

¹ Układ ksiąg biblijnych, w którym Księga proroka Malachiasza jest ostatnią księgą Starego Testamentu jest w tradycji chrześcijańskiej dość późny. Jeszcze Sobór Trydencki w kanonie ksiąg biblijnych na końcu Starego Testamentu wymienia Księgi Machabejskie.

² „Edycje chrześcijańskie odwracają porządek Prorocy – Pisma, tak by końcowe słowa Malachiasza, dotyczące Eliasza, stanowiły przejście do Nowego Testamentu i łączyły się z rolą Jana Chrzciciela”; R.T. Beckwith, *Kanon*, SWB, s. 287.

nia. Dlatego, by „uniknąć zakończenia z groźbą”³, synagogałna lektura Biblii powtarza jeszcze raz przedostatni i częściowo ostatni werset księgi (3,23-24 i potem znowu 3,23-24a). To zaś pozwala złagodzić nieco ton wypowiedzi i spojrzeć na całość bardziej pozytywnie. Podobny zabieg można też zauważyć na gruncie tradycji chrześcijańskiej. W greckim przekładzie Biblii (LXX), w zakończeniu Księgi Malachiasza, prorocstwo dotyczące Eliasza umieszczono nieco wcześniej, czyli przed wezwaniem do wierności Prawu Mojżeszowemu⁴, które kończy księgę.

Z tych pierwszych obserwacji wynika, że ostatniemu słowu Starego Testamentu warto poświęcić więcej uwagi. Wyciągnięcie jednak teologicznych wniosków musi zostać poprzedzone wnikliwą analizą filologiczną, która pozwoli poprawnie zrozumieć biblijny termin חָרֵם i dopiero wtedy ukaże jego znaczenie w kontekście zakończenia Starego Testamentu.

1. Znaczenie hebrajskiego słowa חָרֵם

Hebrajskie słowo חָרֵם jest zazwyczaj kojarzone z bezwzględny prawem świętej wojny i tłumaczone jako „osoba lub rzecz przeznaczone przez Boga na zagładę” albo „osoba lub rzecz oddane Bogu na zawsze na użytek sakralny” bądź też „sam akt oddania”; tłumaczy się je także krótko jako „przekleństwo” lub „klątwa”⁵. Takie słownikowe ujęcie jest jednak obarczone ryzykiem powierzchownego zrozumienia tego biblijnego terminu.

Badania nad etymologią słowa חָרֵם, w grupie języków zachodniosemickich, wskazują na jego pochodzenie od czasownika o rdzeniu *chet resz mem*, który

³ L. Moraldi, *Malachia*, NDTB, 1991⁴, s. 870.

⁴ To sprawia, że w Septuagincie i w Biblii Hebrajskiej numeracja ostatnich wersetów nie pokrywa się.

⁵ Biblia Tysiąclecia w słowniczku podaje: „klątwa (hebrajskie *cherem* = »klątwa«, »odłączenie«) – rzeczownik hebrajski o następującym znaczeniu: 1) osoba lub rzecz ślubowana Bogu albo świątynia oddana na zawsze na użytek sakralny; 2) osoba lub rzecz przeznaczona przez Boga na zagładę; 3) sam akt przeznaczający kogoś lub coś na zagładę, dokonany jako ślub”. Por. łacińskie: „*devotio rei ad internetionem, anathema; res devota; causa devotionis*” w: S. Mandelkern (red.), *Veteris Testamenti Concordantiae Hebraicae atque Chaldaicae*, Graz 1955. W celu rozważania kwestii moralnych, związanych z interpretacją tego słowa por. M. Wochna, *Nel quadro dell’etica veterotestamentaria: Herem, Festschrift: On His Way. Studies in Honour of Professor Klemens Stock, S.J.* Studia i Materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Katowice 2004, s. 79-101.

ma następujące znaczenia: „oddzielać”, „zakazywać”, „poświęcać”⁶. Natomiast w grupie języków wschodnio-semickich jego podstawowe znaczenie to „przykrywać”⁷. W języku hebrajskim, ze znaczeniem słowa „oddzielać” i „poświęcać”, łączy się również idea „wyniszczenia”, „zagłady”⁸. To ostatnie znaczenie, w sposób oczywisty, leży u podstaw rozumienia biblijnego terminu חָרֵם jako bezwzględnej prawa świętej wojny.

Warto zauważyć, że słowniki języka hebrajskiego podają jeszcze jedno znaczenie słowa חָרֵם: „sidło”, „sieć”⁹. Przypuszcza się, że także w tym drugim znaczeniu należy odwołać się do wspólnego źródłosłowa, którym jest etymologiczne pochodzenie tego słowa od czasownika „oddzielać”¹⁰.

Pozostając w sferze zainteresowań wyłącznie pierwszym znaczeniem biblijnego terminu חָרֵם, odnajdujemy go w Biblii aż 29 razy, przy czym jest on różnie tłumaczony. Biblia Tysiąclecia¹¹, tłumacząc ten hebrajski termin, 23 razy używa słowa „klątwa”, 2 razy „przekleństwo”, 1 raz „potępienie” i 3 razy zachowuje hebrajską terminologię *cherem*. Różny sposób rozumienia tego słowa nie jest jednak niczym nadzwyczajnym. Na podobne problemy z tłumaczeniem hebrajskiego słowa חָרֵם natrafili bowiem już starożytni tłumacze Biblii Hebrajskiej na język grecki (LXX), a ich tłumaczenia – w zależności od kontekstu – na kilka różnych sposobów oddają znaczenie tego biblijnego terminu. Dlatego, w celu właściwej jego interpretacji, warto przyjrzeć się nieco bliżej greckim tłumaczeniom, które stanowią cenną wskazówkę co do prawidłowego rozumienia tego słowa.

2. Greckie tłumaczenia

W tłumaczeniu hebrajskiego słowa חָרֵם na język grecki przez LXX wyraźnie można wyodrębnić dwa różne sposoby: z jednej strony w Pięcioksięgu i Księdze

⁶ Por. N. Lohfink, חָרֵם, TWAT III, s. 201.

⁷ Por. C. Brekelmans, חָרֵם, THAT I, s. 635; por. także N. Lohfink, חָרֵם, s. 201-202.

⁸ Także arabskie *harrama*, *taharrama* „zgałdzić (pokolenie)” powiązane jest z tym semickim rdzeniem; por. *tamże*, s. 202.

⁹ Znaczenie „sieć” występuje np. u Ez 26,5.14., gdzie mowa jest o zburzeniu Tyru, który „stanie się miejscem suszenia sieci” (BT) rybackich. Natomiast Mi 7,2 i Koh 7,26 mówią o sieci, mają na myśli „sidło” w znaczeniu dosłownym i przenośnym.

¹⁰ „Eine gemeinsame semantische Basis für חָרֵם I und II postuliert Heintz, demzufolge die Realität des Netzes und die sich darin ausdrückende Aussonderung die Grundlage für den Begriff des biblischen Banns bilden soll”; G. Giesen, חָרֵם II, TWAT III, s. 215.

¹¹ Biblia Tysiąclecia, wyd. III.

Jozuego, a z drugiej strony w pozostałych księgach biblijnych. W pierwszym przypadku tłumacze greccy starali się zastąpić hebrajskie אָרָב greckim słowem ἀνάθεμα, natomiast w drugim przypadku pojawiają się bardzo różne terminy greckie. Dokładne zestawienie greckich tłumaczeń wszystkich 29 miejsc, gdzie w tekście hebrajskim spotykamy słowo אָרָב, wygląda następująco:

1) Pięcioksiąg i Księga Jozuego:

Kpł: 4 razy אָרָב / LXX: 2 razy ἀνάθεμα; 1 raz ἀνατίθεμαι; 1 raz ἀφορίζω

Lb: 1 raz אָרָב / LXX: 1 raz ἀναθεματίζω (jako imiesłów)

Pwt: 3 razy אָרָב / LXX: 3 razy ἀνάθεμα

Joz: 13 razy אָרָב / LXX: 12 razy ἀνάθεμα; 1 raz bez tłumaczenia

2) Pozostałe księgi Biblii

1 Sm: 1 raz אָרָב / LXX: 1 raz ἐξολέθρευμα (rzeczownik)

1 Krl: 1 raz אָרָב / LXX: 1 raz ὀλέθριος (przymiotnik)

1 Krn: 1 raz אָרָב / LXX: 1 raz ἀνάθεμα

Iz: 2 razy אָרָב / LXX: 1 raz ἀπώλεια (rzeczownik) i 1 raz ἀπόλλυμι (czasownik)

Ez: 1 raz אָרָב / LXX: 1 raz ἀφόρισμα (rzeczownik)

Za: 1 raz אָרָב / LXX: 1 raz ἀνάθεμα

Ml: 1 raz אָרָב / LXX: 1 raz ἄρδην (przysłówek)

Powyższe zestawienie ukazuje greckie słowo ἀνάθεμα jako najbardziej odpowiadające hebrajskiemu אָרָב. Etymologicznie, ἀνάθεμα pochodzi od przyimka ἀνά („na”, „do góry”, „całkowicie”) i czasownika τίθημι („kłaść”, „umieszczać”, „stawiać”, „podawać”, „składać przed kimś”, „deponować”). To złożenie funkcjonowało przede wszystkim jako czasownik ἀνατίθεμαι (tylko w medium), który oznaczał: „przedstawiać”, „przedkładać”, „opowiadać” albo bardziej opisowo: „przedkładać swoje rzeczy (coś od siebie = medium) komuś innemu” (np. jako pytanie o radę lub do oceny)¹². To greckie słowo ἀνάθεμα zostało utworzone w czasach hellenistycznych „obok istniejącego attyckiego ἀνάθημα bez zmiany znaczenia”¹³, czyli na określenie „czegoś przedstawionego bóstwu”, „czegoś poświęconego bóstwu”, by tym zadysponowało, także w znaczeniu „oddania czegoś gniewowi bóstwa”, by ono to coś przekłęło bądź zniszczyło.

¹² Por. L. Rocci, *Vocabolario Greco-Italiano*, Città di Castello 1993³⁷; R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995²; Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik Grecko-Polski*, t. I, Warszawa 1958, a przede wszystkim J. Behm, ἀνατίθημι προσανατίθημι ἀνάθεμα ἀνάθημα κατάθεμα ἀναθεματίζω καταθεματίζω, s. 355.

¹³ *Tamże*, s. 356.

Choć z czasem, co widać w Nowym Testamencie, słowa ἀνάθεμα i ἀνάθημα zostały w grece wyraźnie rozróżnione: ἀνάθεμα („klątwa”, „przekleństwo”) i ἀνάθημα („wotum”, „dar ofiarny”)¹⁴, to jednak w LXX spotykamy jeszcze zamiennie ich użycie¹⁵. Na 19 miejsc, w których greckim odpowiednikiem hebrajskiego אָנָה jest w LXX słowo ἀνάθεμα, 2 razy występuje drugi sposób zapisu, czyli ἀνάθημα, oba w Pwt 7,26. Ten przypadek należy jednak potraktować raczej jako wyjątek i przyjąć, że greckie ἀνάθεμα odpowiada hebrajskiemu אָנָה i przejmuje jego znaczenie.

Poza Pięcioksięgiem i Księgą Jozuego greckie słowo ἀνάθεμα spotykamy zaledwie 2 razy: 1 Krn 2,7 i Za 14,11. Trzeba jednak zauważyć, że w 1 Krn 2,7 nawiązuje się do historii z Księgi Jozuego (Joz 7,1-5: „klęska pod Aj karą za świętokradztwo”), a znajdujące się tam słowo ἀνάθεμα jest cytatem z Joz 7,1 i tak też należy je traktować. Księga proroka Zachariasza (Za 14,11) pozostaje więc jedynym przykładem na użycie terminu ἀνάθεμα przez greckich tłumaczy LXX w innym niż Pięcioksiąg czy Księga Jozuego obszarze ksiąg biblijnych. Analiza greckich tłumaczeń hebrajskiego słowa אָנָה powinna zatem uwzględniać podział na te dwa różne obszary ksiąg biblijnych, w których wyraźnie dostrzega się odmienność w rozumienia hebrajskiego אָנָה.

3. Pięcioksiąg i Księga Jozuego

W Pięcioksięgu i Księdze Jozuego hebrajski termin אָנָה i odpowiadające mu greckie słowo ἀνάθεμα rozumiano jako prawo, będące nakazem Bożym, mające obronić naród wybrany przed bałwochwalstwem. Ponieważ okoliczne narody oddawały cześć różnym obcym bożkom, by im nie ulec, Żydzi otrzymali od Boga nakaz: „Wyćpiesz wszystkie narody, które ci daje JHWH, Bóg twój. Nie zlituje się twoje oko nad nimi, abyś nie służył ich bogom, gdyż stałoby się to sidłem dla ciebie” (Pwt 7,16). W kontekście tej wypowiedzi pojawia się hebrajskie słowo אָנָה i greckie ἀνάθεμα: „Nic obrzydłego nie wprowadzisz do twego domu, gdyż byłbyś przedmiotem klątwy [אָנָה/ἀνάθημα] jak ono. Będziesz uważał to za rzecz wstrętną, obrzudzisz to sobie, jest to bowiem obłożone klą-

¹⁴ Por. C. Buzzetti, *Dizionario base del Nuovo Testamento (con statistica-base) Greco-Italiano*, Roma 1989.

¹⁵ Z tego powodu grecka konkordancja nie rozdziela tych terminów, tylko podaje je razem; por. S. Mandelkern (red.), *Veteris Testamenti Concordantiae Hebraicae atque Chaldaicae*.

twą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם]” (Pwt 7,26). Co więcej, od przestrzegania tego nakazu Bóg uzależnia swoje błogosławieństwo: „Nie przyłgnie do twojej ręki nic z rzeczy poddanych klątwie [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם], aby JHWH zaniechał zapalczywości swego gniewu, a okazał litość i miłosierdzie, rozmnażając cię, jak przysiągł twym przodkom” (Pwt 13,18).

W Księdze Jozuego powyższy przepis Prawa zostaje skonfrontowany z rzeczywistością życia. Zdobywanie Ziemi Obiecanej domagało się bowiem zastosowania wobec podbitych ludów bezwzględnego prawa wojny. Dlatego Jozue przypomina o nim ludowi przed wkroczeniem do Jerycha: „Miasto będzie obłożone klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם] dla JHWH, ono samo i wszystko, co w nim jest. Tylko nierządnicza Rachab zostanie przy życiu – ona sama i wszyscy, którzy są wraz z nią w domu, albowiem ukryła wywiadowców, których wysłaliśmy. Ale wy strzeżcie się rzeczy obłożonych klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם], aby was chęć nie ogarnęła wziąć coś z dobra obłożonego klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם], bo wtedy uczynilibyście przeklętym sam obóz izraelski i sprowadzilibyście na niego nieszczęście. Całe zaś srebro i złoto, sprzęty z brązu i z żelaza są poświęcone dla JHWH i pójdą do skarbca JHWH” (Joz 6,17-19).

Okazało się jednak, że nie wszyscy zachowali to prawo i dlatego naród wybrany spotkała porażka pod Aj: „Izraelici dopuścili się przestępstwa na rzeczach obłożonych klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם]. Akan, syn Karmiego, syna Zabdiego, syna Zeracha z pokolenia Judy, przywłaszczył sobie coś z dobra obłożonego klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם], dlatego zapłonął gniew JHWH przeciw synom Izraela” (Joz 7,1). W zaistniałej sytuacji, sam Bóg ingeruje, domagając się respektowania Prawa: „Izrael zgrzeszył: złamali przymierze, jakie z nimi zawarłem, wzięli sobie z tego, co było obłożone klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם] – ukradli to, zataili i schowali między swoje rzeczy. Dlatego Izraelici nie będą mogli się ostać wobec wrogów swoich i podadzą tył swoim wrogom, gdyż ściągnęli na siebie klątwę [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם]. Nie będę nadal z wami, jeśli nie wytepicie wśród siebie dotkniętych klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם]. Powstań, oczyść lud i rozkaż mu: oczyśćcie się na jutro, bo tak mówi JHWH, Bóg Izraela: Rzeczy obłożone klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם] są wśród ciebie Izraelu; przeto nie ostoicie się wobec wrogów swoich, jeśli nie usuniecie spośród siebie rzeczy obłożonych klątwą [חַרְמֵי/אַנְאָתְהֶם]” (Joz 7,11-13)¹⁶.

Jozue odkrył, że tego świętokradztwa dopuścił się Akan, dla którego konsekwencje tego czynu okazały się tragiczne. Zgodnie z Prawem został on

¹⁶ Słowo חַרְמֵי pojawia się jeszcze w Joz 7,15, ale LXX w swym tłumaczeniu pomija słowo אַנְאָתְהֶם, ponieważ kontekst jest tu wystarczająco jasny.

ukamienowany (por. Joz 7,16-26). Pod koniec Księgi Jozuego powraca jeszcze raz do tego wydarzenia, przypominając o prawie חָרֵם, którego nieprzestrzeganie sprowadza nieszczęście na całą społeczność narodu wybranego: „Skoro Akan, syn Zeracha, popełnił przestępstwo przeciw klątwie [חָרֵם/ἀναθέματος], czyż gniew Boży nie spadł na całą społeczność, chociaż on był tylko jednym człowiekiem? Powinien był tylko sam umrzeć za swój grzech!” (Joz 22,20).

W Pięcioksięgu jest jeszcze jedno miejsce, gdzie hebrajskie חָרֵם dwukrotnie¹⁷ zostaje przetłumaczone przez LXX jako ἀνάθεμα. Chodzi tu o Księgę Kapłańską: „Jeśli kto poświęci co ze swej własności dla JHWH jako cherem [חָרֵם/ἀνάθεμα]: człowieka, bydłę albo część gruntu dziedzicznego – to ta rzecz nie będzie sprzedana ani wykupiona. Każde cherem [חָרֵם/ἀνάθεμα] jest rzeczą najświętszą dla JHWH. Żaden człowiek, który jest poświęcony dla JHWH jako cherem [חָרֵם/ἀνατεθῆ], nie może być wykupiony. Musi on być zabity” (Kpł 27,28-29). Kontekst tej wypowiedzi nie dotyczy bezwzględnego prawa wojny. Jako jedyny łączy się bowiem ze ślubami¹⁸ i stanowi przepisy „zawierające rodzaj taks dla tych, którzy ślubowali Bogu oddanie jakiejś osoby lub rzeczy, a chcieliby zobowiązanie swoje uiścić w pieniądzach, a nie w naturze”¹⁹.

Podobny kontekst ma również, jedyne w Pięcioksięgu, a nieodpowiadające greckiemu słowu ἀνάθεμα, tłumaczenie hebrajskiego חָרֵם za pomocą czasownika ἀφορίζω, które znajduje się w Kpł 27,21. Po raz drugi LXX posłuży się podobnym słowem w Księdze proroka Ezechiela, gdzie hebrajskie חָרֵם przetłumaczone jest jako rzeczownik ἀφόρισμα (Ez 44,29). Uderzające jest przy tym podobieństwo obu kontekstów. W obu przypadkach chodzi bowiem o rzeczy objęte prawem חָרֵם i przeznaczone z tego tytułu kapłanom: „W takim razie, kiedy grunt stanie się wolny w roku jubileuszowym, będzie należał do JHWH jako rzecz święta, jako pole pod klątwą [חָרֵם/ἀφορισμένη]. Stanie się on posiadłością kapłana” (Kpł 27,21); „Będą spożywali ofiary pokarmowe, ofiary przebłagalne i ofiary zadośćuczynienia, i wszystko, co w Izraelu obłożone klątwą [חָרֵם/ἀφόρισμα], ma do nich należeć” (Ez 44,29). W pierwszym przypadku chodzi o przekazanie kapłanom gruntów objętych prawem חָרֵם, a w drugim

¹⁷ Chociaż hebrajskie חָרֵם występuje tu trzy razy, to jednak ἀνάθεμα pojawia się tylko dwa razy. Jeden raz hebrajskie חָרֵם nie zostaje przetłumaczone w ten właśnie sposób, a to dlatego, że zastępuje je w tym miejscu czasownik ἀνατίθειαι, który był źródłem powstania greckiego terminu ἀνάθεμα.

¹⁸ Por. C. Brekelmans, חָרֵם, s. 636.

¹⁹ Wstęp do Księgi Kapłańskiej w BT.

– ofiar pokarmowych, przebłągalnych, zadośćuczynienia i bardzo ogólnie, wszystkiego, co podlega prawu חָרַם. Widać z tego, jak precyzyjnie tłumacze LXX starali się, by w przypadkach, w których chodziło o przekazanie kapłanom rzeczy objętych prawem חָרַם, użyć greckiego ἀφορίζω albo ἀφόρισμα. W jednym przypadku ta zasada jednak się nie sprawdza²⁰: „Cokolwiek obłożone będzie klątwą [חָרַם/ἀνατεθειματισμένον] w Izraelu, ma do ciebie należeć” (Lb 18,14). Można jednak powiedzieć, że ten wyjątek potwierdza podaną wcześniej regułę. Ἀφορίζω jest bowiem popularnym słowem greckim i znaczy: „wyłączać”, „oddzielać” kogoś lub coś, z czegoś lub spośród kogoś; a także: „przeznaczać”, „wyznaczać” kogoś lub coś do czegoś, do jakiegoś zadania²¹. W LXX ἀφορίζω występuje bardzo często i „nie odpowiada tylko jednemu, określönemu słowu hebrajskiemu (...). Naszym słowem zostają przetłumaczone przede wszystkim wyrażenia o charakterze kultowym: עֲבָרָה, חָרָם, מִקְרָשׁ, רִים, נֶפֶךְ, różnego rodzaju terminy dotyczące składania ofiar oraz poświęcenia pola i ziemi na cele kultu, które przez LXX są postrzegane pod kątem wyłączenia z codziennego życia”²². Potwierdza się tym samym celowość użycia przez tłumaczy LXX ἀφορίζω / ἀφόρισμα jako precyzyjnego odpowiednika słowa חָרַם, w znaczeniu rzeczy wyłączonej z powszechnego użytku i poświęconej Bogu przez przekazanie jej kapłanom. Zresztą słowo ἀφορίζω, także na tle Nowego Testamentu, ma głęboko zakorzoną teologię wyłączenia, bądź lepiej, poświęcenia kogoś lub czegoś dla Boga. Św. Paweł np. używa tego słowa z zamiarem ukazania swego powołania jako szczególnego wyłączenia, wybrania: „Paweł, sługa Chrystusa Jezusa, z powołania apostoła, przeznaczony do głoszenia Ewangelii Bożej [ἀφορισμένος εἰς εὐαγγέλιον θεοῦ]” (Rz 1,1); „spodobało się Temu, który wybrał mnie *jeszcze w łonie matki mojej* [ὁ ἀφορίσας με ἐκ κοιλίας μητρὸς μου] i *powołał* łaską swoją” (Ga 1,15).

4. Kontekst pozostałych ksiąg biblijnych

Greckie tłumaczenia hebrajskiego słowa חָרַם właściwie nie używają w pozostałych księgach Starego Testamentu, tak charakterystycznego dla Pięcioksięgu

²⁰ Mówiąc o zachwianej zasadzie tłumaczenia, nie należy tego rozumieć jako przekreślenie tej zasady, tym bardziej że w greckim tłumaczeniu spotykamy imiesłów pochodzący od czasownika ἀναθεματίζω, czyli słowo będące jak najbardziej poprawnym tłumaczeniem. Dodajmy, że to jedyny imiesłów od czasownika ἀναθεματίζω, który spotykamy w tłumaczeniu hebrajskiego חָרַם.

²¹ Por. R. Popowski, Abramowiczówna, Rocci.

²² K.L. Schmidt, ἀφορίζω, TWNT V, s. 455.

i Księgi Jozuego, greckiego określenia ἀνάθεμα. To słowo występujące tam bowiem tylko dwa razy: raz – w nawiązaniu do historii z Księgi Jozuego (1 Krn 2,7; por. Joz 7,1-5), a po raz drugi – w proroctwie Zachariasza o Jerozolimie, której po ostatecznym zwycięstwie Boga „klątwa [קִלְלָה/ἀνάθεμα] już nie dosięgnie” (Za 14,11). Ten drugi przypadek można więc potraktować jako wyjątek, potwierdzający ogólną prawidłowość.

Spośród różnych, występujących poza Pięcioksięgiem i Księgą Jozuego, greckich tłumaczeń hebrajskiego terminu קִלְלָה, wspomniane zostało już wcześniej słowo ἀφορισμα (Ez 44,29), które łączy się ściśle z użytym w Księdze Kapłańskiej greckim czasownikiem ἀφορίζω (Kpł 27,21). Te dwa określenia stanowią część terminologii zarezerwowanej przez greckich tłumaczy do przedstawiania zasady wyłączenia z powszechnego użytku tego, co zostało przeznaczone Bogu bądź też przekazane kapłanom.

W Księdze proroka Izajasza, w której hebrajskie słowo קִלְלָה występuje dwa razy, tłumaczenie LXX używa dwóch podobnych do siebie greckich słów: „Zaiste, mój miecz upoił się na niebiosach; oto spadnie na Edom, na lud, który przeznaczyłem na potępienie [קִלְלָה/ἀπωλείας]” (Iz 34,5) i „Więc sponiewierałem książąt mego przybytku, obłożyłem klątwą [קִלְלָה/ἀπολέσαι] Jakuba, Izraela [wydałem] na zniewagi” (Iz 43,28). Sprawia to wrażenie, jakby grecki tłumacz Izajasza zarezerwował hebrajskiemu słowu קִלְלָה greckie odpowiedniki ἀπώλεια (rzeczownik) i ἀπόλλυμι (czasownik). Greckie słowa ἀπώλεια i ἀπόλλυμι są terminami bardzo popularnymi w LXX i w Nowym Testamencie. Czasownik ἀπόλλυμι oznacza: „niszczyć”, „gubić”, „tracić”, „zabijać”, „zglądzić” kogoś lub coś; a także: „ginać”, „umierać”, „przepadać”, „marnować się”, „psuć się”. Natomiast rzeczownik ἀπώλεια znaczy: „zniszczenie”, „zagłada”, „zatrącenie”, „zguba”, „zmarnotrawienie”²³. W LXX ἀπώλεια i ἀπόλλυμι nie tylko występują bardzo często, lecz mają również bardzo wiele różnych odniesień do słów hebrajskich. Najbardziej charakterystycznymi dla tych słów tłumaczeniami są te, które mają oddać hebrajski czasownik אָבַד („zginać”, „zabić”, „zniszczyć”) i inne słowa pokrewne: אָבַד רֵחַ („rzecz zaginiona”), אָבַד דָּוָר („zniszczenie”, „zagłada”, „ruiny”). Trudno oczywiście założyć, że oba wymienione tu przykłady, zaczerpnięte z Księgi Izajasza, stanowią terminologię o charakterze teologicznym. Na pewno jednak są przygotowaniem gruntu pod teologiczne znaczenie takiej terminologii w Nowym Testamencie, gdzie nabierają bardzo wyraźnego zabarwienia jako przeciwstawienie: życia

²³ Por. R. Popowski, Abramowiczówna, Rocci.

i śmierci, zbawienia i potępienia²⁴. W Starym Testamencie „nie znajduje się jeszcze to słownictwo w takim sensie. Także u rabinów zaledwie odnajdujemy odpowiedniki, choć ta myśl nie jest im obca”²⁵. Ale autorzy Nowego Testamentu znają już dobrze całą teologiczną podbudowę tych słów²⁶ i dlatego używają ich prawie wyłącznie w celu przeciwstawienia sobie życia i śmierci, a w sensie ostatecznym – zbawienia i potępienia.

Kolejna para słów, które są greckimi tłumaczeniami hebrajskiego terminu קָרָן , znajduje się w 1 Księdze Samuela: „Lud zaś zabrał ze zdobyczy mniejsze i większe bydło, aby je w Gilgal ofiarować JHWH, Bogu twemu, jako pierwociny rzeczy obłożonych klątwą [$\text{קָרָן}/\epsilon\zeta\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\epsilon\acute{\upsilon}\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$]” (1 Sm 15,21) i w 1 Księdze Królewskiej: „Wówczas powiedział mu: »Tak mówi JHWH: Za to, że wypuściłeś ze swojej ręki człowieka, który podlega mojej klątwie [$\text{קָרָן}/\omicron\lambda\acute{\epsilon}\theta\rho\iota\omicron\nu$], będziesz musiał za jego życie oddać swoje życie i twój lud za jego lud«” (1 Krl 20,42). W tych dwóch tekstach, greckie tłumaczenia hebrajskiego słowa קָרָן zostają oddane przez $\epsilon\zeta\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\epsilon\acute{\upsilon}\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ (rzeczownik) i $\omicron\lambda\acute{\epsilon}\theta\rho\iota\omicron\nu$ (przymiotnik). Greckie znaczenie rzeczownika $\epsilon\zeta\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\epsilon\acute{\upsilon}\mu\alpha$ należy więc przetłumaczyć jako „rzecz zniszczona”, „to, co zniszczone”, a w przypadku przymiotnika $\omicron\lambda\acute{\epsilon}\theta\rho\iota\omicron\varsigma$ należy przetłumaczyć go jako „psujący się”, „zgubny”, „szkodliwy”, „wyniszczający”, „śmiertelny”²⁷. Wprawdzie greckie słowo $\epsilon\zeta\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\epsilon\acute{\upsilon}\mu\alpha$ to *hapax legomenon* w LXX, a $\omicron\lambda\acute{\epsilon}\theta\rho\iota\omicron\varsigma$ występuje zaledwie 2 razy²⁸, ale $\epsilon\zeta\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\epsilon\upsilon\varsigma$ jest już obecne 4 razy²⁹, a $\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\omicron\varsigma$ aż 20 razy³⁰. Najczęściej zaś spotykane są odpowiadające im czasowniki $\epsilon\zeta\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\epsilon\acute{\upsilon}\omega$

²⁴ „Der Gegensatz zwischen Tod und Leben wird ein konträrer und tritt so in das Zentrum der neutestamentlichen Frömmigkeit, besonders bei Paulus und Johannes; $\acute{\alpha}\pi\omicron\lambda\lambda\upsilon\sigma\theta\alpha\iota$ ist nun im Gegensatz zum $\sigma\acute{\omega}\zeta\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ oder zur ein definitives Scheitern, nicht einfach das Erlöschen der physischen Existenz, sondern das ewige Versinken im Hades, ein hoffnungsloses Todesgeschick”; A. Oepke, $\acute{\alpha}\pi\omicron\lambda\lambda\upsilon\mu\iota$, $\acute{\alpha}\pi\acute{\omega}\lambda\epsilon\iota\alpha$, TWNT I, s. 395.

²⁵ *Tamże*, s. 395.

²⁶ Warto tu wymienić trzy przypowieści Łk z rozdziału 15, w których słowa te odgrywają ważną rolę, chodzi oczywiście o przypowieści o „zagubionej owcy”, „zagubionej drachmie” i „zagubionym (marnotrawnym) synu”. Wspomnijmy też o powiedzeniu Jezusa: „Kto chce zachować swoje życie, straci je; a kto straci swe życie z powodu Mnie i Ewangelii, zachowa je” (Mk 8,35). Jest jeszcze wiele innych podobnych miejsc w NT.

²⁷ Por. Popowski, Abramowiczówna, Rocci.

²⁸ Oprócz omawianego wersetu, także w Mdr 18,15.

²⁹ Jdt 1,17; Ps 108(109),13; Ez 9,1 i 1 Mch 7,7. $\epsilon\zeta\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\epsilon\acute{\upsilon}\mu\alpha$ znaczy „rzeczy zniszczone (za względu na *cherem*)”, a $\epsilon\zeta\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\epsilon\upsilon\varsigma$ znaczy „zniszczenie”.

³⁰ $\omicron\lambda\acute{\epsilon}\theta\rho\iota\omicron\varsigma$ znaczy „psujący się”, „podlegający zepsuciu (zniszczeniu)”, a $\omicron\lambda\epsilon\theta\rho\omicron\varsigma$ znaczy „zniszczenie”, „zguba”.

i ὀλεθρεύω – używa się ich w LXX bardzo często³¹. Przedstawiona tu rodzina wyrazów, do której należą rzeczownik ἐξολέθρευμα i przymiotnik ὀλέθριος, ma w LXX wyraźnie znaczenie eschatologicznego zniszczenia i unicestwienia³². I tak np., w prorocztwie przeciw Moabowi, prorok Jeremiasz woła: „Słuchaj! Krzyk z Choronaim, spustoszenie i wielka klęska [ὄλεθρος και σύντριμμα μέγα]. Moab jest pokonany” (Jr 48,3-4), zaś Księga Mądrości, przedstawiając Boga jako Stworzyciela świata, zaprzecza, jakoby Jego planem miało być zniszczenie: „(Bóg) stworzył bowiem wszystko po to, aby było, i byty tego świata niosą zdrowie: nie ma w nich śmiertelności jadu [καὶ οὐκ ἔστιν ἐν αὐταῖς φάρμακον ὀλέθρου] ani władania Otchłani na tej ziemi. Bo sprawiedliwość nie podlega śmierci” (Mdr 1,14-15). Nowy Testament podejmuje i wykorzystuje to słownictwo w mowach eschatologicznych, np. w Pierwszym Liście do Tesaloniczan, w którym św. Paweł przestrzega: „Sami bowiem dokładnie wiecie, że dzień Pański przyjdzie tak, jak złodziej w nocy. Kiedy bowiem będą mówić: »Pokój i bezpieczeństwo« – tak niespodziewanie przyjdzie na nich zagłada [ὄλεθρος], jak bóle na brzemienną, i nie ujdą” (1 Tes 5,2-3). „Najważniejszym miejscem, gdzie występuje ὄλεθρος w Nowym Testamencie, jest 1 Kor 5,5”³³. Jest to potępienie kazirodu, a o człowieku, który by się takiego grzechu dopuścił, Paweł mówi: „Wydajcie takiego szatanowi na zatracenie ciała [ὄλεθρον τῆς σαρκός], lecz ku ratunkowi jego ducha w dzień Pana »Jezusa«” (1 Kor 5,5).

Z przeprowadzonej tu analizy semantycznej hebrajskiego słowa מָחָה i jego greckich tłumaczeń wynika, że nie należy rozumieć tego biblijnego terminu wyłącznie w kategoriach bezwzględnej prawa świętej wojny czy też poświęcenia czegoś Bogu. Zakres pola semantycznego מָחָה jest bowiem o wiele szerszy. Świadczą o tym m.in. bardzo różne greckie tłumaczenia, znajdujące się poza Pięcioksięgiem i Księgą Jozuego. Wśród nich najbardziej interesujący jest bez wątpienia ostatni z przykładów, czyli przysłówkowe rozumienie hebrajskiego słowa מָחָה, które znajduje się w zakończeniu Księgi proroka Malachiasza: „Oto Ja pošlę wam proroka Eliasza, przed nadejściem dnia JHWH, wielkiego i strasznego. I zwróci serce ojców ku synom, a serce synów ku ich ojcom, abym nie przyszedł i nie uderzył ziemi całkowicie [מָחָה/אַרְדֵּהוּ]” (Ml 3,23-24). To miejsce interesuje nas w szczególności sposób także z tego powo-

³¹ Trzeba dodać, że w LXX występuje często zamiennie forma ἐξολέθρεύω i ἐξολοθρεύω oraz ὀλεθρεύω i ὀλοθρεύω. Podobnie jest z rzeczownikami i przymiotnikami, gdzie może nastąpić wymiana „ε” na „ο”.

³² Por. J. Schneider, ὀλεθρεύω ὄλεθρος ὀλοθρευτής ἐξολοθρεύω, TWNT V, s. 169.

³³ Tamże, s. 170.

du, że to właśnie tutaj biblijny termin הָרָם – według chrześcijańskiego układu Biblii – jest ostatnim słowem Starego Testamentu.

Tłumacz LXX oddał w tym miejscu hebrajskie הָרָם za pomocą greckiego przysłówka ἄρδην, który należy tłumaczyć jako „całkowicie”. Słowo ἄρδην występuje w LXX bardzo rzadko, zaledwie 2 razy: 1 Krl 7, 45 i Ml 3,24³⁴. W pierwszym z tych miejsc greckie tłumaczenie ma oddać hebrajskie słowo מִמָּרָט ³⁵, a w drugim biblijny termin הָרָם . Greckie słowo ἄρδην ma podwójne znaczenie³⁶: „wysoko”, „w górze”, „w górę”; a także „całkowicie”, „całościowo”. To drugie znaczenie w grece klasycznej często łączyło się z opisem zniszczenia czegoś „całkowicie”³⁷, a to z kolei łączy się w sposób oczywisty ze znaczeniem słowa הָרָם . Wydaje się, że właśnie dlatego grecki tłumacz LXX użył tu tego określenia. Hebrajski termin הָרָם rozumiał on bowiem jako stopień zamierzonego przez Boga zniszczenia ziemi: „Aby nie uderzył ziemi całkowicie”. Dzięki takiemu tłumaczeniu całe zdanie, kończące Księgę proroka Malachiasza, zyskuje nie tylko bardziej pozytywny wydźwięk, ale także otwiera nowe możliwości teologicznej interpretacji ostatniego słowa Starego Testamentu. „Nie uderzy ziemi całkowicie” – tzn., że zachowa jakąś jej część, czyli resztę. Ponieważ zaś „ziemię” można utożsamić z Izraelem jako ludem (por. Ml 3,12: „Wy będziecie ziemią upodobania”), dlatego należy przyjąć, że chodzi tu o zachowanie wiernej Reszty Izraela. Tym samym proroctwo Malachiasza o powtórny przyjsciu Eliasza zostaje wzbogacone o teologiczny temat zachowania Reszty Izraela, który – podobnie jak samo posłannictwo proroka Eliasza – staje się pomostem między Starym i Nowym Testamentem.

³⁴ Podane tu odniesienia dotyczą Biblii Hebrajskiego oraz tłumaczeń współczesnych (BT). Jeżeli chcielibyśmy znaleźć odnośne fragmenty w LXX, to trzeba wiedzieć, że 1 Krl 7,45 odpowiada 3 Krl 7,31, a Ml 3,24 odpowiada Ml 3,23.

³⁵ To forma Pual czasownika מָרַט . Znaczenie tego czasownika w Pual słowniki podają jako: „wyczyszczony”, „wypolerowany” (BDB). Dlatego też większość współczesnych tłumaczeń z języków oryginalnych ma w 1 Krl 7,45 przekład hebrajskiego wyrażenia: „z brązu polerowanego” (BT). Mowa jest tu o naczyniach świątynnych. Natomiast greckie tłumaczenie sprawia pewien kłopot, ponieważ znajdujące się w LXX χαλκᾶ ἄρδην należy przetłumaczyć: „całkowicie (wykonane) z brązu”. Wprawdzie ten problem nie stanowi naszego bezpośredniego zainteresowania, ale pośrednio jest potwierdzeniem, że prawie nieobecne w LXX słowo ἄρδην tłumacze greccy rozumieli przysłówkowo „całkowicie”, „całościowo”.

³⁶ Por. Abramowiczówna, Rocci.

³⁷ Tak podaje słownik L. Rocciego oraz wymienia czasowniki, z którymi ten przysłówek się łączył, m.in.: ἀπολλύναι, διαφθείρειν, ἀνελεῖν, co tłumaczy: „distuggere dalle fondamenta”, „completamente”, „affatto”.

5. Konsekwencje dla teologii

Posłannictwo proroka Eliasza jest oczywistym pomostem. Tradycja chrześcijańska kończy bowiem Stary Testament prorocstwem o przyjściu Eliasza po to, by rozpocząć Nowy realizacją tegoż prorocstwa w osobie Jana Chrzciciela (por. Mk 1,1-8; Łk 1,17; J 1,19-34). Dzięki zaś greckiemu sposobowi rozumienia ostatniego słowa Księgi Malachiasza, we wspomnianym prorocstwie pojawia się także nowy teologiczny temat zachowania Reszty Izraela, stanowiący podobnie jak sama osoba Eliasza pomost między obu Testamentami. Skutkiem posłannictwa Eliasza ma być zachowanie wiernej Reszty. To prorocstwo wypełniło się w Kościele, czyli w „Nowym Izraelu”, najpierw niejako w załączku w działalności Jana Chrzciciela, potem zaś uzewnętrzniło się w pełni w działalności Jezusa Chrystusa³⁸. Jan Chrzciciel zainicjował w pewnym sensie tworzenie się „Nowego Izraela”, czyli rozpoczął realizację zapowiedzi ocalenia wiernej Reszty przez kształtowanie uczniów, którzy później poszli za Jezusem. W ten sposób uczniowie Jana stali się zacząłkiem Kościoła. Szczególnie zaś, gdy przyjrzymy się czwartej Ewangelii, zauważymy, że właśnie tam, w przeciwieństwie do synoptyków³⁹, Jezus pozyskuje pierwszych uczniów właśnie dzięki Janowi Chrzcicielowi (J 1,35-51). Reprezentują oni Izrael. Świadczą o tym chociażby słowa Jezusa, poszukującego „prawdziwych Izraelitów” (J 1,47), oraz wyznanie Natanaela: „Ty jesteś Królem Izraela!” (J 1,49). W Jezusie uczniowie odnajdują zapowiedzianego przez Pisma „Króla Izraela”⁴⁰. Także Jan Chrzciciel, mówiąc o swojej działalności, stwierdził: „Przyszedłem chrzcić wodą w tym celu, aby On się objawił Izraelowi” (J 1,31). To wszystko świadczy o tworzeniu „Nowego Izraela” jako ocalałej Reszty, najpierw przez Jana Chrzciciela, a następnie przez Jezusa.

Najbardziej przekonującym dowodem na obecność teologicznego tematu zachowania Reszty Izraela w prorocstwie Malachiasza o Eliaszu są słowa św. Pawła, który w Liście do Rzymian stwierdził: „Nie odrzucił Bóg swego ludu, który wybrał przed wiekami. Czyż nie wiecie, co mówi Pismo o Eliaszu, jak uskarża się on przed Bogiem na Izraela? *Panie, proroków Twoich pozabijali,*

³⁸ Nie tylko Jan Chrzciciel, lecz także Jezus realizuje prorocstwo dotyczące powtórnego przyjścia Eliasza; por. H. Witczyk, *Gesù nel ruolo di Elia (secondo Gv 1,19-34)*, Casale Monferrato 1998.

³⁹ Synoptycy odmiennie przedstawiają powołanie pierwszych uczniów Jezusa; por. Mt 4,18-22; Mk 1,16-20 i Łk 5,1-11.

⁴⁰ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, HTKNT IV/1, s. 309.

oltarze Twoje powywracali. Ja sam tylko zostałem, a oni na życie moje czyhają. Lecz co mu głosi odpowiedź Boża? Pozostawiłem sobie siedem tysięcy mężów, którzy nie zgięli kolan przed Baalem. Tak przeto i w obecnym czasie ostała się tylko Reszta wybrana przez łaskę” (Rz 11,2-5). Te słowa jednoznacznie wskazują na to, że wypełnienie się proroctw, dotyczących zachowania Reszty Izraela zrealizowało się niespodziewanie nie co do ciała, lecz co do łaski Bożej, a taki sposób realizacji proroctw Starego Testamentu został poniekąd przepowiedziany już w wydarzeniu z życia proroka Eliasza.

Zachowanie Reszty Izraela w porządku łaski musiało stanowić duże zaskoczenie dla Żydów, ufających zbyt swojemu przynależności do narodu wybranego. Nowy Testament zmienia bowiem perspektywę patrzenia i rozszerza możliwość zbawienia na całą ludzkość, za którą Chrystus oddał życie. O przynależności do prawdziwego Izraela nie decydują już zatem więzy krwi, lecz wiara w Jezusa Chrystusa. „Temat Reszty wiernej, jedynie prawdziwego Izraela, dochodzi do głosu w bardzo wielu tekstach Nowego Testamentu (Mt 3,9.12; 22,14; Łk 12,32; J 1,11n.; 1,47; Rz 2,28; 1 Kor 10,18; Ga 6,16). Owa Reszta nie ma już jednak egzystencji automatycznej jako reszta. Ta Reszta – to obecnie Kościół⁴¹. W cytowanych słowach św. Pawła z Listu do Rzymian widać wyraźnie tę uniwersalną perspektywę daru łaski, która obejmuje wszystkich ludzi: Żydów i pogan⁴². „Nowy Izrael” nie jest więc zdeterminowany zewnętrznymi układami czy też więzami krwi, ale jest wynikiem działania łaski Bożej, na którą otwiera się człowiek przez wiarę w Jezusa Chrystusa, niezależnie od przynależności narodowej. Św. Paweł jest przekonany, że taki sposób realizacji „Nowego Izraela” w porządku łaski, a nie ciała, został zapowiedziany przez samego Boga, który powiedział do Eliasza: „Pozostawiłem sobie siedem tysięcy mężów, którzy nie zgięli kolan przed Baalem⁴³. Według tych słów, zachowanie Reszty Izraela nie zależy od ludzi ani nawet od Eliasza, lecz jest dziełem Boga. Eliasz czuł się prorokiem osamotnionym i myślał, że jest jedynym człowiekiem wiernym przymierzu, ale Bóg stwierdza uroczyście, że jest inaczej. Podobnie zachowanie Reszty Izraela będzie dziełem samego Boga. Sytuacja powtórzyła się pod pewnymi względami w czasach Nowego Testamentu. Naród wybrany był przekonany, że Bóg zbawi jedynie Żydów ze

⁴¹ F. Dreyfus, *Reszta*, STB, s. 855.

⁴² Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian*; w: E. Dąbrowski, F. Grylewicz (red.), *Wstęp – Przekład – Komentarz, Pismo Święte Nowego Testamentu*, t. VI/1, Poznań 1978, s. 223-224.

⁴³ Siedem tysięcy jest liczbą symboliczną, oznaczającą idealną Resztę, gdzie 1000 oznacza wielość, a 7 doskonałość; por. G. Hentschel, *Die Bücher der Könige*, Leipzig 1985, s. 319.

względu na zawarte z nimi przymierze. Bóg jednak posłał swego Syna, Jezusa Chrystusa, którego zbawcze dzieło jest aktem łaski dla wszystkich. Dlatego wszyscy ludzie, którzy wierzą w Niego, zostają wybrani, by stanowić „Nowy Izrael” już nie według ciała, lecz według daru łaski Bożej.

Odkrycie obecności tematu zachowania Reszty Izraela w posłannictwie Eliasza nie jest niczym nowym, o czym świadczą chociażby przywołane wcześniej słowa św. Pawła z Listu do Rzymian. Warto jednak z mocą podkreślić, że wprowadzenie tego tematu z ostatniego słowa Starego Testamentu, czyli z hebrajskiego słowa תָּרָם, jest raczej nieznanne. Odkrywamy je dopiero dzięki greckiemu sposobowi tłumaczenia, dokonanemu przez LXX. Dla tradycji chrześcijańskiej, która buduje pomost między Starym i Nowym Testamentem, opierając się na posłannictwie proroka Eliasza, ma to – moim zdaniem – ogromne znaczenie, ponieważ pozwala poszerzyć ten pomost o teologiczny temat zachowania Reszty Izraela.

Ks. dr Dariusz Dogondke, SBP 128